

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2024; 10(4): 217-219

© 2024 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 01-05-2024

Accepted: 04-06-2024

चिरञ्जीतदासः

श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय
संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली,
भारत

संसारिक जीवानां मध्ये चेतनायाः वैशिष्ट्यम्

चिरञ्जीतदासः

सारांश

चैतन्यं मनुष्यस्य जीवितस्य चिह्नम् अस्ति। अचेतनः यथा बाधो वायुना वा जलेन वा इतस्ततः भ्रमति। चैतन्यविशेषात् मनुष्यः अन्येभ्यः पशुपक्षिभ्यः भिन्नः भवति। चैतन्यतत्त्वात् एव मनुष्याणां विविधानुभवाः भवन्ति। एतस्याः सामर्थ्यस्य कारणेन समाजे घटमानानि दृष्ट्वा, श्रुत्वा, अवगत्य वा तानि चिन्तयितुं बाधितः भवति। एषा शक्तिः येन मनुष्येण नानाक्षेत्रेषु परमं प्राप्तम्। अहं परमहं चैतन्यावस्था त्रीणि। चैतन्यस्तरत्रयं चेतनं, अचेतनं, अचेतनं च मन्यते। मानवव्यक्तित्वे चेतनायाः महती भूमिका भवति। साहित्यं समाजे परिवर्तनं आनयति; यदा वयं तादृशं वस्तु शृणोमः तदा परिवर्तनस्य अर्थः समाजस्य जनानां अवगमने, बुद्धिः, चेतनायां वा परिवर्तनं भवति। स्वातन्त्र्यपूर्वकाले भारतस्य युवानां मध्ये लेखकानां लेखनानि पठित्वा एव क्रान्तिचेतना जागरिता आसीत् जैसे मैक्सिम गोर्की, सावरकर आदि। यदि एतादृशं साहित्यं न लिखितं स्यात् तर्हि युवानां मध्ये क्रान्तिभावना न जागरिता स्यात्। मानवीयचेतना जागरणकार्यं साहित्यं करोति। भिन्नचैतन्यस्य उत्पत्तिः विकासश्च साहित्यद्वारा भवति अतः चैतन्यस्य सिद्धान्तस्य ज्ञानं आवश्यकम्।

कूटशब्दः चैतन्य, अचेतन, मनुष्य, पशुपक्षि, क्रान्तिचेतना

प्रस्तावना

मनुष्यः स्वस्य परितः प्राकृतिकवातावरणे असंख्यवस्तुनि पश्यति स्पृशति च। तेषु केचन निर्जीवाः निष्प्राणाः च दृश्यन्ते। तेषु विचारणीयं वस्तु अस्ति यत् निर्जीवानां तुलने विकासस्य सम्भावना निर्जीवेषु एव वर्तते। यथा अलीतः पतङ्गपर्यन्तं विकासः, बीजतः वृक्षपर्यन्तं विकासः, जीवानां स्वकीयं अस्तित्वं भवति। एषः विकासः अस्तित्वं वा चैतन्यम् इति उच्यते। एषः परिवर्तनः परिवर्तनं वा चैतन्यस्य कारणेन एव भवति। चैतन्यं वस्तुपुरुषस्य वा जीवत्वस्य लक्षणम्। निर्जीवं वस्तु वा व्यक्तिः मृतस्य इव भवति। चैतन्यशक्त्या एव अद्यत्वे मनुष्यः समग्रस्य जगतः उपभोक्ता अभवत्। चैतन्यं वस्तुतः किम्? कथं चैतन्यस्य उत्पत्तिः भवति? चैतन्यस्य कारणेन किं भवति? चैतन्यक्षेत्रस्य महत्त्वं किम्? अन्यविषयान् ज्ञातुं प्रथमं चैतन्यस्य अर्थं ज्ञातव्यम्।

चैतन्यार्थः

'चेतन' इति शब्दः निर्मितः – प्रत्ययनिर्माणेन। यस्मात् 'चेतन' इति शब्दः निर्मायते। चित्शब्दस्य अर्थः अतीव विस्तृतः अस्ति – भावः, प्रतीतिः। चित्त अर्थात् बुद्धि, अवगमन, मनोवृत्ति, एकाग्रता, भाव आदि। प्रत्ययस्य प्रयोजनं कथनकरणादिरूपेण गृह्यते। संस्कृत-हिन्दी शब्दकोशे कुमार गुप्तेन चेतना शब्दस्य व्युत्पत्ति-अर्थं निम्नलिखितरूपेण (चित्+युच्+टाप्) व्याख्यातं अस्ति, तस्य अर्थः बुद्धिः, अवगमनं, जीवतिः, चैतन्यः इति अर्थः।¹ चैतन्यस्य अर्थः नालन्दविशालशब्दसागरे यथा दत्तः। बुद्धि, मनोवृत्ति, संज्ञानात्मक मनोवृत्ति, स्मृति, सुधि, चेतनादयः² अधिकांशजनाः चैतन्यस्य अर्थं किमपि पश्यन् स्पर्शनं वा मन्यन्ते। परन्तु वस्तुतः तत् सर्वथा एवम् नास्ति। चेतनं विचारं वा मनुष्यस्य स्थितिः। बहुवारं मनुष्यः किमपि पश्यति परन्तु अन्यः कोऽपि विचारः तस्य मनसि धावति एव। सः विचारः चैतन्यः इति उच्यते। चैतन्यं न चक्षुषः बुद्ध्या सह सम्बद्धम्।

चेतनायाः वैशिष्ट्यम्

चेतना मनोविज्ञानेन सह सम्बद्धा अस्ति। आधुनिकमनोविज्ञानस्य पिता सिगमण्ड फ्रायड् इत्यनेन मनोविश्लेषणसम्बद्धाः बहवः अवधारणाः प्रस्ताविताः। चैतन्यस्य सन्दर्भे सः उक्तवान् यत्— 'मानवकर्म व्यापारेण, व्यवहारेण च सम्बद्धा अस्ति। ये प्रतिक्रियाः विचारप्रवर्तकाः सन्ति, सामाजिकनियमाः परम्पराबद्धाः सन्ति, नीतिः अनैतिकतायाः नियन्त्रिता अस्ति, ते अस्मिन् सिद्धान्ते नियन्त्रिताः सन्ति।'³

Corresponding Author:

चिरञ्जीतदासः

श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय
संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली,
भारत

मानवः शारीरिकं मानसिकं च क्रियाकलापं करोति। यथा— क्रीडनं, कूर्दनं, कार्यं, चिन्तनम्। अवगन्तुं चिन्तयितुं। परन्तु मनोविज्ञाने केवलं तानि कर्माणि चैतन्यस्य अधीनं मन्यन्ते ये मस्तिष्केन सह सम्बद्धानि सन्ति, ते मानसिकाः सन्ति। पुरुषः कस्मिन् परिस्थितौ किं चिन्तयति ? सः किं अवगच्छति ? सः किं विषये अधिकं चिन्तयति ? अन्ये वस्तूनि चैतन्यस्य अधः आगच्छन्ति। वस्तुं दृष्ट्वा तस्य मनसि तस्य विषयस्य विषये बहवः विचाराः उद्भवन्ति। अन्यथा कदाचिद् जगतः स्थानं पश्यामः यत् अस्माकं नेत्रयोः पुरतः नास्ति। एषा शक्तिः चैतन्य इति नाम।

फ्रायड् इत्यनेन चैतन्यस्य त्रीणि अवस्थानि दत्तानि सन्ति। हृद अहं परमहम् एते त्रयः चरणाः परस्परं तावत् जटिलतया संलग्नाः सन्ति यत् तेषां मध्ये भेदं वक्तुं अतीव कठिनं दृश्यते। “सीमा मनुष्यस्य सहजं भवति प्रथमे वर्गे स्थाप्यते।

मनुष्यस्य अन्तः शक्तिः चैतन्यः इति उच्यते। मनुष्यः बुद्धिमान् अपि च संवेदनशीलः अस्ति। अनेन कारणात् अन्येभ्यः पशुपक्षिभ्यः पृथक् स्थानं दत्तम्। चैतन्यं न बाह्यं किन्तु आन्तरिकं भवति। चेतना अमूर्त, अनुभवजन्यत्वेऽपि बहवः भारतीयाः पाश्चात्यविद्वानाः, साहित्यकाराः, संस्थाः स्वदृष्ट्या तस्य परिभाषां कर्तुं प्रयतन्ते।

अपि विचार्यते भावनाः एषा तेषां सन्ति ये यौनमूलप्रवृत्तिशक्त्या सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ ताषां भावानां तृप्तिम् इच्छति। यदि समये न नियन्त्रितं भवति तर्हि रोगः अपि भवितुम् अर्हति। अहंकारावस्था जन्मना न लभ्यते। अस्य अनन्तरं जायते। द्वितीयवर्गे स्थाप्यते। अहङ्कारस्य लक्ष्यं इडान्तर्गतं उत्पद्यमानानां भावानाम् पूर्तये एव, अस्य कार्यस्य सिद्धयर्थं इदस्य परं व्यक्तित्वे अहङ्कारः उत्पद्यते। चेतनायाः अन्तिमावस्थायाः तुलने अस्याः अवस्थायाः विकासः विलम्बः भवति।

चैतन्यं तादृशी शक्तिः यत् स्वयमेव सृष्टिं चालयति। चैतन्यमनसा वा बुद्ध्या वा सम्बद्धं भवति, तस्य प्रतिक्रियाः काले काले व्यज्यते। अस्मिन् सन्दर्भे अर्चना जैनः कथयति— ‘चेतना एव सर्वविधमानसिकानुभवानाम् भण्डारः।’⁴ आगत्य सः भीतः भवति। एताः तस्य चेतनायाः प्रतिक्रियाः सन्ति। ईर्ष्या, द्वेषः, कुण्ठा, प्रेम, दुःखम् इत्यादयः मानसिकाः अनुभवाः काले काले चैतन्येन प्रकटिताः भवन्ति। मानवचेतना तस्य व्यक्तिगतं उत्पादं न भवति, अपितु परम्परागतरूपेण प्रचलितानां सामाजिकसंस्कारानाम् परिणामः एव। यथा पितृभिः सह भौतिकबाह्यरूपेण आशिकसादृश्यं भवति। तथैव चैतन्यमपि मानसिकं वा आन्तरिकं वा वंशाय अपितं भवति। अस्मिन् सन्दर्भे दर्शनकोशस्य चैतन्यदृष्टिः अस्ति — ‘चेतना एव वस्तुनिष्ठवास्तविकतायां चिन्तनस्य उच्चतमं रूपं, यत् केवलं मनुष्येषु एव प्राप्यते। चेतना तेषां सर्वेषां मानसिककार्याणां योगः अस्ति ये सक्रियरूपेण सहायकाः सन्ति।⁵

चेतनायाः विकासे परिवारस्य, समाजस्य इत्यादीनां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। यथा—यथा सामाजिकः भवति तथा—तथा तस्य व्यक्तित्वं वर्धते। नगरसमाजस्य तुलने आदिमजनजातेः विकासः बहु न्यूनः दृश्यते। सा अद्यापि पश्चात्तापी अस्ति। अस्य एकमात्रं कारणं तेषां समाजीकरणस्य अभावः एव। चैतन्यस्य अविकसितत्वात् अद्यत्वे अपि सा समाजात् दूरं गत्वा वनेषु भ्रमन्ती जीवनं यापयति।

डॉ. नागेन्द्रः चैतन्यस्य सन्दर्भे उक्तवान् यत्— ‘चैतन्यमनसः लघुद्वीपः इति अवगन्तुम् आरब्धम्, यस्मिन् मनः बृहत् समुद्रेण सह उपमा भवति। यस्मिन् चैतन्यः लघुद्वीपः अस्ति। चैतन्यः विचारणीयः, तर्कशीलः अस्ति।’ नीतिश्च — अधर्मस्य भावः तस्मिन् सर्वदा वर्तते, तस्य इच्छाः, आकांक्षा, भावनाः कल्पनीयाः सन्ति।⁶ मनुष्यः असंख्याकानि वस्तूनि चक्षुषा पश्यति। यत् तस्य दृश्यमानानि वस्तूनि समुद्रवत् क्षितिजं प्रति प्रसृतानि भवन्ति। परन्तु येषु तस्य दृष्टिः अवलम्बते ते लघुद्वीपः इव सन्ति। मनसि असंख्यभावनाः उत्पद्यन्ते, परन्तु चेतना केवलं एकस्मिन् एव केन्द्रीक्रियते। विचारं तर्कं च सम्बन्धे चालयति। चेतना कस्यापि वस्तुनः नैतिकता, अनैतिकता च विषये तर्कं प्रस्तुतं करोति। मनः विशालः अवधारणा अस्ति किन्तु चेतना मनसः अल्पः भागः एव अस्ति। चैतन्यः पक्षविपक्षे, तर्कशीलता, नीति—अनैतिकता इत्यादिषु ग्रसिता एव तिष्ठति। एतदेव कारणं यत्

मनुष्यः कस्यापि कार्यस्य कृते शारीरिकं क्रियाकलापं न करोति यावत् तत् चैतन्येन अनुमोदितं न भवति। यथा यदि सर्पः पुरुषं प्रति गच्छति। क्रमेण मनुष्यस्य सर्पस्य च अन्तरं न्यूनं भवति, अद्यापि मनुष्यः किमपि प्रकारस्य शारीरिकं कार्यं न करोति। परन्तु सर्पः स्वस्य फणानिष्कासमात्रेण तस्य पुरतः तिष्ठति। ततः चैतन्यप्रेरितः मनुष्यः शारीरिकं कर्म करोति। मर्दयति शिरः यष्ट्या वा स्वयं वा ततः दूरं गच्छति। मनुष्यः केवलं चैतन्यस्य कारणेन एव किमपि कार्यं करोति। अस्मिन् सन्दर्भे ब्रिटानिकस्य विश्वकोशस्य चैतन्यस्य अवधारणा अस्ति — ‘यथा शक्तिना मनः स्वस्य अस्तित्वस्य मानसिकघटनानां प्रक्रियाणां च विषये अवगतं भवति। घटनानां परिस्थितानां च विषये अवगतः तिष्ठति।’⁷

चैतन्यस्य त्रयः स्तराः विचार्यन्ते; चेतनं अवचेतनं च अचेतनं च। चेतनचित्तम् अपि क्रियाशीलं मनः इति उच्यते। यदा पुरुषः किमपि कार्यं सक्रियरूपेण कुर्वन् अस्ति तदा तत् चेतनचित्तम् इति उच्यते। यदा प्रथमवारं कर्म क्रियते तदा तस्मिन् काले मनः चेतनस्थितौ भवति। यथा—यदा बालकः द्विचक्रिकायाः चालनं शिक्षते तदा तस्य ध्यानं पूर्णतया द्विचक्रिकायां, तस्य प्रत्येकस्मिन् भागे (यस्य उपयोगं करोति) भवति। तस्य दृष्टिः ऋजुः अग्रे अस्ति। एतादृशी अवस्था चेतनचित्त उच्यते। अवचेतनं मनः गायनकाले अपि द्विचक्रिकायाः चालनं करोति। इति अवचेतनचित्तस्य स्थितिः। चैतन्यस्य तृतीयस्तरः अचेतनचित्तम् अस्ति। ‘अचेतनचित्तम्’ इत्यपि कथ्यते। ये न स्मरामः या विस्मृता वा। आवश्यकतायां ये महता परिश्रमेण स्मार्यन्ते ते मनसः अचेतनस्तरं धारयन्ति।

वयं केवलं चैतन्यद्वारा एव ज्ञानं प्राप्नुमः। मनसि भावनाः प्रबुद्धाः भवन्ति, तेषां भावानाम् अनुसारं मानवस्य कर्म आरभ्यते। अत एव चैतन्यस्य मुख्यलक्षणत्रयं संज्ञानात्मकं भावात्मकं कार्यात्मकं च मन्यते। चैतन्येन ज्ञानस्य साक्षात्कारः भवति। ज्ञानं प्राप्य भिन्नभिन्नभावनाः संप्रेष्यन्ते। भावनानां पूर्तये कर्माणि भवितुं आरभन्ते। यथा—उद्यानं गच्छामः तदा तत्र विद्यमानानि विविधानि पुष्पाणि दृष्ट्वा तेषां स्वरूपं ज्ञास्यामः। तानि पुष्पाणि दृष्ट्वा प्रियाः अतीव प्रियाः अप्रियाः भावाः मनसि उत्पद्यन्ते। प्रियभावाः अस्मान् तेषां पुष्पाणां समीपं नयन्ति। प्रियभावाः अस्मान् तान् स्पृशितुं आकांक्षन्ति। अप्रियभावाः च अस्मान् तेभ्यः दूरं प्रेषयन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे प्रसिद्धस्य दार्शनिकस्य मनोवैज्ञानिकस्य च विलियम जेम्स इत्यस्य मतं यत् सन्दर्भः, घटना—क्रिया—परिस्थितिः इत्यादयः उपरितनवस्तूनि सन्ति। वास्तविकं चालकशक्तिः मानसिकव्यापारे या प्रतिबिम्बं गच्छति।⁸ चेतना केवलं मानवशरीरस्य प्रत्येकं भागं सुचारुरूपेण संचालितुं कार्यं करोति। अस्य कारणात् मनुष्यस्य शारीरिकक्रियायाः अपेक्षया मानसिकक्रिया अधिका महत्त्वपूर्णा इति मन्यते।

निष्कर्ष

अतः चेतनाद्वारा एव वयं परितः परिवेशस्य ज्ञानं प्राप्नुमः, तेन परिवेशेन सह एकीकृताः भवेम। चैतन्यसर्वेषु भिन्नं भवति। न तु एकेन यत् चिन्तयति, तथैव अन्यः व्यक्तिः वा प्राणी वा अन्यः प्राणी वा चिन्तयति इति आवश्यकम्। एकस्य चैतन्यपरेण न अनुभूयते। किमपि पश्यनस्य प्रयोजनं वा मनोवृत्तिः सर्वेषां कृते भिन्ना भवति। यत्किमपि वस्तु दृष्ट्वा मनुष्यस्य मनसि ये भावाः उत्पद्यन्ते, ते एव भावाः अन्यस्य जीवस्य मनसि न उत्पद्यन्ते। सूर्योदयात् सूर्यास्तपर्यन्तं चैतन्यजैविकं भवति। परन्तु मानवीयचेतना तस्मात् उच्चतरस्तरस्य चेतना अस्ति। पशवेषु केचन पशवः दिवाचराः केचन तां चराः च दृश्यन्ते। दिवाचराणां चैतन्यदिवा कार्यं करोति तां चराणां चैतन्यरात्रौ कार्यं करोति। परन्तु मानवचेतना वास्तविकस्थितिं ज्ञात्वा भविष्यस्य योजनां कर्तुं शक्नोति। जगति सर्वेभ्यः जीवेभ्यः अधिकं मानवस्य चैतन्यस्य विकासः अभवत्। चैतन्यस्य विकासात् मनुष्यः पशुतः मानवः अभवत्। अग्नौ आविष्कारः, गृहनिर्माणं, पत्रस्य स्थाने वस्त्रधारणम् इत्यादयः चैतन्यस्य विकासस्य सूचकाः सन्ति।

संदर्भ सूची

1. धर्मेन्द्रकुमार गुप्ता, संस्कृत-हिन्दी शब्दकोश, प्रा.सं.- 1982
2. संपा. नवल, नालंदा विशाल शब्दसागर, पृ.सं.- 388
3. संपा. डॉ. नगेंद्र, मानविकी परिभाषा कोश (मनोविज्ञान खंड), पृ. सं. 233
4. अर्चना जैन, प्रेमचंद निबंध साहित्य में सामाजिक चेतना, प्र. सं. पू.सं.-16
5. संपा. आई. प्रोलॉव, डिक्शनरी ऑफ फिलोसॉफी. पू.सं.-82
6. डॉ. नगेंद्र, मानविकी परिभाषिक कोश, पृ.सं. 50
7. इनसाइक्लोपीडिया ऑफ ब्रिटानिका, वॉल्यूम 6 पृ. सं. 364
8. संपा. डॉ. नगेंद्र, भारतीय साहित्य कोश, पृ.सं.- 405